

УМРИМИЗНИНГ ҚУВНОҚ ОНЛАРИ

Ханузгача ўрганилмай келинаётган ўзбек халқ байрамлари узоқ ва бой тарихга эга. Агар тарихчи олимларнинг «байрам инсон билан бирга пайдо бўлган ва ривожланган», деган фикрига таянсақ, халқ байрамлари илк чашмаларини энг қадимий палеолит давридан, яъни Ўрта Осиёда одам зоти пайдо бўла бошлаган 500 минг йил аввалги даврдан изласа бўлади. Биз эса, ҳозирча, маҳаллий халқларнинг кейинги 3 минг йиллик давр мобайнидаги байрамлари ҳақида сўз юритмоқчимиз. Бунинг учун аввало, қадимдан Ўрта Осиёда яшаган аجدодларимиз – сак, массагет, бактра, сўғд, хоразмийлар байрамлари ва сўнгра тарихий шаклланиб борган ўзбек халқи байрамларига мурожаат қиламиз.

Милоддан илгариги 1 минг йилликлар бошида (яъни бундан 30-26 асрлар муқаддам) Ўрта Осиёда ўтроқ деҳқончиликнинг ривож топиши, ибтидоий жамият емирила бориб, қулдорлик тузумининг вужудга келиши, Сўғд, Хоразм, Бактрия каби давлатларнинг пайдо бўла бошлаши, диний қарашларнинг шаклланиши бориши ўша даврга хос анъана, маросим ва байрамларни тақозо эта бошлади.

Айниқса, Ўрта Осиёга зардуштийлик (оташпарастлик)нинг ёйилиши натижасида (милоддан аввалги VII-V асрлар) шу қадимий диний фалсафий қарашга оид маросим ва байрамлар маҳаллий аҳоли ўртасида кенг тарқала борди. Зардуштийликнинг муқаддас «Авесто» китоби ва унинг иккинчи «Бислард» қисмидаги қўшиқлар, учинчи «Ясна» қисмидаги 72 бобли қурбонлик маросими қўшиқлари ва диний маросимларга хос расм-русумлар баёни, тўртинчи «Ят» қисмидаги зардуштийлик ҳудолари ва маъбудаларига бағишланган 22 қўшиқ каби манбалар диний маросимлар ва байрамларнинг ғоят ривожланганидан далолат беради.

Ўрта Осиё, жумладан, Ўзбекистон территориясида яшовчи халқларнинг байрамларини ўрганишда X – XI асрларда яшаган буюк олим Абу Райҳон Берунийнинг «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар» асари ўта муҳим роль ўйнайди. Беруний ўзининг бу асарида қадимий хоразмийлар, сўғдлар, эронийлар, румликлар, яҳудийлар, сурияликлар, христианлар, ҳиндлар ва бошқаларнинг календаридagi машҳур кунлар, ҳайитлар ва одатлар ҳақида бебаҳо тарихий-маданий бойлик қолдирган.

Беруний шу китобида хоразмликларнинг исломгача даврдаги ҳайитини икки турга бўлган:

1. Табиий воқеаларга бағишланганлари: йил боши байрами (Наврўз), очилиш байрами, гулханда исиниш байрами, ёғлиқ нон ёпиш куни, Мина кечаси (совуқда қолиб ўлган аёл хотираси муносабати билан эрта баҳорда ўтказиладиган ҳайит) ва ҳоказолар.

2. Диний маросимлар (исломгача бўлган даврда): арвоҳлар учун қабрларга овқат қўядиган кун ва бошқалар.

Беруний ҳозир биз тушунадиган «байрам» сўзи ўрнига асосан «ҳайит» сўзини ишлатган. Ҳозир кўпгина адабиётларда «ҳайит» сўзи ислом байрамларига нисбатан қўлланилади. Беруний эса «ҳайит» сўзини исломгача бўлган байрамларга нисбатан ишлатган.

Маълумки, милоддан илгари Эрон, Сўғд ва Хоразмда зардуштийлик («зорастрий») календаридан фойдаланишган. Бу халқларда йилнинг ҳар фасли, ойида ўз байрамлари ва машҳур кунлари бўлган. Масалан, «фарвардин моҳ» – ёз боши, «тир моҳ» – куз боши, «меҳр моҳ» – киш боши, «диний моҳ» – баҳор боши эди. Уларнинг ойлари ичида тўрт фаслга қараб ишлатиладиган (ҳайит) кунлари бор эди,¹ – дейди Беруний.

Баъзи этнограф олимларнинг, жумладан Н. П. Лобачеванинг фикрича, қадимдан Ўрта Осиёда йил боши баҳорга тўғри келган. Сосонийлар сулоласи даврида (III аср) йил боши ёзга – ёзги қуёшнинг тик туриши кунига (ҳозирги 21-22 июн)га қўчирилган. Бироқ ой календарига ўтилгандан кейин, йилнинг биринчи ойи яна баҳорга, тун ва кундуз баравар бўлган кунга (яъни 22 мартга) қўчирилган. Бу ҳақда Беруний ёзади: «Наврўз... ўтмиш замонларда... Қуёшнинг саратон буржиги кириш пайтига тўғри келар эди. Сўнгра, у орқага сурилгач, баҳорда келади бўлди. (Энди) у бутун йил унга хизмат қиладиган бир вақтда, яъни баҳор ёмғирининг биринчи томчиси тушишидан гуллар очилгунча, дарахтлар гуллашидан мевалари етилгунча, ҳайвонларда қочиш пайти (шаҳват) кўзғолишидан то насл вужудга келгунча давом этган вақтда келади. Шунинг учун «Наврўз» оламнинг бошланиши ва яратилишига далил қилинган».

Байрамлар, юқорида эслатганимиздек, ҳар бир фасл табиати хусусиятини акс эттириб қолмай, асосан инсон фаолиятини ҳам мадҳ этишга қаратилган. Хусусан, исломгача бўлган кузги байрамлардан иккитаси диққатга сазовордир. Уларнинг бири – «Тиргон» (ёки «Рўзи тир»)дир.

¹ Мақоладаги Берунийга мансуб бўлган барча фикрлар олимнинг «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар» асарида олинган.

«Тир», «тирлама» сўзи ҳозир ҳам «куз» деган маънони билдиришини ҳисобга олсак, бу ҳайит ҳақиқий куз байрами эканлигини яна бир марта исботлайди. Беруний «тир» сўзининг маъносини «дахуфазлик» ва «деҳқончилик» билан боғлайди. Бу ҳақда шундай деб ёзади: «Дахуфазлик» – бунинг маъноси дунёни сақлаш, уни кўриклаш ва дунёда ҳукмдор бўлиш, яна «деҳқончилик» – бунинг маъноси дунёни обод этиш, экин экиш ва дунёни тақсим этиш – иккиси эгизак бўлиб, дунё шулар билан обод ва доимо барқарор бўлади, унинг бузуклиги тузалади».

«Дахуфазлик ва деҳқончиликни улуғлаш ва ҳурматлаш юзасидан шу кунни байрамга айлантирадилар», дея Беруний қўшимча қилади.

«Тиргон» катта байрам бўлиб, шу куни барча косиблар ва деҳқонлар янги кийим кийиб юришган. Бу байрамда бугдой ва меваларни қайнатиб тайёрланадиган маҳсус таом тортилган. Баъзи жойларда эса бу куни чўмилиш одати бўлган. «Тиргон»нинг мазмуни ва одатларига муурожаат қилсак, у «куз боши»да йиғим-терим бошланишидан олдин ўтказиладиган байрамга ўхшайди.

Куз мавсумида нишонланадиган иккинчи катта байрам – **«Меҳржон»**, (Хоразмда – **«Чирируж»**, сўғдийларда – **«Ним сарда»**) бўлган. «Меҳржон» сўзининг тавсифи – биринчиси «жон севгиси», иккинчиси «куёш» демакдир.

Берунийнинг ёзишича, «Куёш ва Ой фалакнинг икки кўзи бўлганидек, Наврўз ва Меҳржон замоннинг икки кўзидир». Демак, «Наврўз» баҳорда кун ва туннинг барабар келишида нишонланса, «Меҳржон» – куздаги бу ҳолатни нишонлайдиган байрам бўлган.

«Наврўз» куни табиатда жонланиш бошланса, «Меҳржон» куни ўсувчи нарсаларнинг чегарасига етиб, ўсиш моддаларининг ундан узилиши ва ҳайвонларнинг наслланишдан тўхталиши...» содир бўлган.

Беруний бу икки байрамни бир-бири билан таққослаб, ярим ҳазил ривоятни келтиради: «Бир гуруҳ кузни баҳордан ортиқ билганидек, улар меҳржонни наврўздан ортиқ билганлар. Буни исботлашда Искандар Арастудан, бу икки куннинг қайсиси афзал, деб сўраганида унинг: «Эй подшоҳ, баҳорда ҳашоратлар пайдо бўла бошлайди, кузда эса улар йўқолиб кетади. Демак, шу жиҳатдан куз (баҳордан) афзал», – деган жавобига асосланадилар».

Баҳорда кичик ва катта «Наврўз» бўлганидек, Умри (Меҳрмоҳ) ойининг 16-куни – «Кичик Меҳржон» ва 21-кунида эса «Катта Меҳржон» нишонланган.

«Меҳржон» байрамидан сўнг одамлар қишга тайёргарлик кўра бошлаганлар. «Хуросон подшоҳликларида шу куни отлик аскарларга кузлик ва қишлик кийим бериш расм бўлди».

Сўғдийлар ҳам бундай байрамни кенг нишонлашган. Фақат бу ердаги байрамнинг биринчи кунини «ним сарда» деб атаганлар. Бунинг маъноси «йил ярми» демакдир. Иккинчи куни ҳайит бўлиб, уни «мин ийдиҳвора» деб атаганлар. Бу кун одамлар оташхоналарга йиғилиб, кўноқнинг уни, ёғ ва шакардан тайёрланган овқат ейдилар.

Хоразмликлар эса Умра ойининг 12-куни бу байрамни «Чири руж» номи билан нишонлаганлар. Беруний хоразмликлар «бу ҳайитни эронликлар меҳргонини (улуғлагандек) улуғлайдилар», – деб изох беради.

Эрамиздан аввалги диққатни тортадиган қизиқарли ҳодисалардан бири шуки, ҳозирги Ўзбекистон территориясидаги мевалар пишган пайтда (қадимги юнонларнинг «Дионис»ига ўхшаш) маҳаллий байрамлар ўтказилган.

«Дионис» ёки «Вакх» байрамлари Ўрта Осиёга Александр Македонский (Искандар) истилоси билан кириб келган, деб тахмин қилиш мумкин. Лекин академик С. П. Толстов ва бошқа тадқиқотчиларнинг маълумотлари ҳамда Хоразм, Каттакўрғон ва Термиз атрофларида топилган археологик манбаларга қараганда, жойларда узумчиликка бағишланган байрам қадимдан бўлганлиги ҳақида маълумот бор.

Беруний берган маълумотларга қараганда эса, сўғдларнинг Аши-х-ида ойининг 18-куни «Бобахвара» («Бомихвора») номли ҳайит бўлиб, унинг маъноси «узумдан сиқиб олинган тоза ширасини ичишдир».

Маълумки, зардуштийлик динининг асосий эътиқоди оловга сиғинишдир. Оловга инсонни ҳар қандай гуноҳлардан тозаловчи куч деб қаралган. Шунинг учун ҳам, бу динга ишонувчилар «оташпарастлар» деб аталади. Демак, олов билан боғлиқ бўлган маросимлар ва байрамлар аста-секин оммалашиб кетишининг туб сабаблари ҳам анна шу тарихий босқичга бориб тақалади.

Агар баҳор сўнгида ва ёзда сувга эътиқод қилиш одатлари кенг тарқалган бўлса, кеч куз, қиш ва эрта баҳорда уюштириладиган барча байрам ва маросимларда гулхан ёкиш расм бўлган. Зардуштийликлар ҳайит ва маросимларини ўтказиш учун доимо ўт ёниб турадиган «оташхона»ларга йиғилишган.

Зардуштийликнинг энг йирик байрамларидан бири «Сада» бўлган. У Фирдавсийнинг «Шохнома» китобида кўрсатилгандек оловнинг кашф этилишига бағишланган байрам ҳисобланади. «Сада эрон куёш календарининг ўн биринчи ойи, баҳманнинг 10-кунида байрам қилинган»².

Фирдавсийнинг «Шохнома» китобида «Сада» байрамига асос солингани ҳақида махсус боб бор. Унда ёзилишича, адолатпаноҳ Хўшанг бир гуруҳ кишилар билан тоққа бораётганда тўсатдан у баҳайбат илонга дуч келади. Хўшанг унга катта тош отади, бироқ тош илонга тегмай қоятошга бориб урилади ва бирдан тошлар орасидан учкун ва олов чиқади. Бу ҳодисадан сўнг Хўшанг оловнинг қандай пайдо бўлишини кашф этади:

«Бу оловмас, – деди, – худо ҳадяси!

Энди шунга бўлсин юрак саждаси!»

Шундан бери оташ қибласи бўлди,

Шуъласидан дилга ёруғлик тўлди.

Кеч киргач, ўт ёқиб айлади гулхан,

Гулхан атрофида аъёнлар билан

Ўлтириб бошланди базм ва байрам.

Сада деб ном берди дилдан ариб ғам.³

Барча мавжуд манбалардан бу байрам қиш мавсумида ўтказилишини яққол билса бўлади.

Беруний баён қилган «Сада» қишнинг охирида ўтказилган. У бу ҳақда қуйидаги қизиқарли маълумотларни келтиради. Айтилишича, шу куни қиш жаҳаннамидан дунёга чиқади. Шунинг учун одамлар олов ёқиб, қиш зарарини даф этиш учун тутатки тутадилар. Ҳатто, ўша кеча олов ёқиб алангалатиш, шу оловларга ёввойи ҳайвонларни ташлаш, алангалар ичига паррандаларни учуриш ва (олов) атрофида (ичимликлар) ичиб, ўйин-кулги қилиш подшоҳлар маросимларига айланди.

Хуллас, зардуштийлар байрамлари ва маросимлари айниқса, «Сада» байрамида гулхан ёқиш ва олов атрофида ўйин-кулги қилиш, еб-ичиш асосий анъана бўлган.

Исломгача бўлган даврда диққатга сазовор ва қизиқарли байрамлар кўп бўлган. Улардан бири хотинлар байрами. Бу байрам исфандормўз ойининг 5-куни нишонланиб, «**рўзи исфандормўз**» деб аталган. Бу ҳақда Беруний: «Ўтмиш замонларда бу ой ва бу қуй хотинлар ҳаётига хос бўлиб, эрлар уларга эҳсон қилар эдилар, – деб ёзади. — Исфандормўз сўзининг маъноси «акл» ва «мулоҳаза» демакдир.» («Исфандормўз» – номусли, яхши ишлар қилувчи ва эрига муҳаббатли хотинга вакил қилинган фариштаннинг номи ҳамдир).

Ҳозирги кун учун қизиқарли ва керакли байрамлардан бири – бу Мурод ойининг 7-куни ўтказиладиган «**Мурдодангом**» ҳайити ўзига хос **тинчлик** байрами бўлган. Берунийнинг фикрича, бу байрамнинг луғавий маъноси «ўлимсиз – мангу ҳаёт» демакдир.

Албатта, исломгача бўлган байрамлар ўша даврнинг ўзига хос қонуниятлари ва ижтимоий хусусиятлари асосида юзага келган бўлиб, уларни чуқурроқ тушуниш учун ўша давр нуқтаи назаридан ёндошиш керак. Уларга баҳо беришда бизга Берунийнинг ўзи катта ёрдам беради. Жумладан, у ҳукмдор синфнинг бундай байрамлардан манфаатдор бўлиши ҳақида қуйидагиларни ёзади: «Подшоҳлар, раислар шу кунларда маросимлар ўтказганлар ва улар орқали нафсларини севинтиришга, руҳларини шодлантиришга эришганлар ҳамда мактов ва мадҳга сазовор бўлганлар, (одамларнинг) муҳаббатини жалб этганлар ва дуосини (олганлар)».

Шунингдек, Беруний ҳайитлар ва машҳур кунлар оддий халқ ҳаётида қандай ўрин тутганлиги ҳақида қуйидагиларни баён этади: «Ана шу ҳайитлар фақирлар ҳаётининг танглигини кенгликка айлантирувчи, умидворларнинг орзуларини юзага чиқарувчи ва ҳалокатга яқинлашганларини хатар ва балодан қутқарувчи сабабларнинг бири бўлди».

Сўнгра, диний ишлар учун белгиланган ҳайитларнинг моҳиятини очишга ҳаракат қилади ва шундай дейди: «Диний (ҳайитларга) келганда буларни... шариат арбоблари, имомлари, фақиҳлари ва диндорлари келтириб чиқарганлар. Бундай байрамларни ижро этишдан мақсад... охират (учундир)».

Шундай қилиб биз буюк олим Берунийнинг «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар» сифатида бизга етиб келган буюк асари, бебаҳо бойлиги – исломгача даврдаги Ўрта Осиё халқларининг байрамлари ва машҳур кунлари ҳақида қисқа тўхталдик. Албатта, бу бебаҳо мерос ўзининг чуқур ўрганилиши ва таҳлил қилинишини кутмоқда. Чунки, Берунийнинг бу қадимий байрамлар ҳақидаги олтиндан ҳам қиммат манбаси фақат тарихий эмас, балки ҳозирги замон

² Фирдавсий. Шохнома. Т., 1975, 724-бет.

³ Фирдавсий. Шохнома. Т., 1975, 52-53-бетлар.

нуктаи назаридан ҳам жуда катта қизиқиш уйғотиши турган гап.

Исломгача бўлган қадимий ранг-баранг байрамларнинг қиймати ва афзалликларидан бири шунда эдики, улар инсон ҳаёти каби табиат билан бевосита боғлиқ бўлган. Уларни ҳукмдор синфлар ўйлаб топган эмас. Улар табиий эҳтиёжлар заминида пайдо бўлган ва табиат билан узвий боғлиқдир. Меҳнат жараёни ва турмушнинг муҳим воқеаларига бағишланган. Бу байрамлар табиат шодлик ва хурсандчилик ҳолатини вужудга келтиргандагина нишонланган.

Шундай қилиб, исломгача бўлган давр Ўрта Осиё халқларида коинот, табиат, йил фасллари билан бевосита боғлиқ бўлган муайян системадаги байрам – ҳайитлар бўлган. Уларнинг энг муҳимларини, жумладан, баҳорги «Наврўз» билан бир қаторда ёздаги «Ангом ҳайит», куздаги «Меҳржон», қишдаги «Сада» кабиларни ҳозир ҳам йил фасллари бағишланган байрамлар сифатида нишонлаш мақсадга мувофиқдир. Чунки, бу байрамлар кишиларни она-табиатга қайтаради, табиат бойликлари ва гўзалликларини тушуниш ва қадрлашга ўргатади. Ҳолбуки, табиат – дунёдаги энг муқаддас нарса. У бизнинг бунёдкоримиз, унга бағишлаб ўнлаб байрамлар ўтказсак ҳам озлик қилади.

VIII асрда араблар Ўрта Осиёни босиб олгандан кейин қадимдан мавжуд бўлган табиат ва меҳнат байрамларига қарши кураш олиб бора бошладилар. Бироқ халқ қонига сингиб кетган, сеvimли анъаналарга айланган байрамларга қарши курашиш жуда қийин бўлди. Бу борадаги уринишлар зое кетгандан сўнг, ислом идеологлари бошқа йўл тутишди: халқ байрамларига диний мазмун бахш этишга, уларни ислом анъаналари билан бойитишга уринишди. Шунингдек, араблар ислом идеологияси билан бирга «Қурбон ҳайити», «Рўза ҳайити» каби байрамларни ҳам маҳаллий халқ ҳаётига сингдира бошлашди.

Ўрта Осиёда мавжуд бўлган байрамлар тарихига тўхталар эканмиз, бу ерга ислом олиб келган диний байрамларга ҳам мурожаат қилиш лозим. Маълумки, исломда асосан иккита расмий диний байрам мавжуд: Катта байрам – **«Қурбон ҳайит»** (арабча номи – «ийд аль кабир», «ийд аль-адҳо») етти кун – ҳижрий зу-л-ҳижжа ойининг 20-13 кунларида ва кичик байрам – **«Рўза ҳайит»** (арабча номи «ийд ассағир», «ийд ал-фитр») эса уч кун – шаввал ойининг 1-3 кунларида нишонланган. Бу байрамларнинг асосий диний унсурлари – номозгоҳда эрталаб номоз ўқиш, ўлганларни ёд этиб худойи дуо фотиҳа қилишлардан иборат. Қурбон ҳайитида ҳаж ва қурбонлик қилиш, рўза ҳайитида эса рамазон ойи нихоясида оғиз очишлик маросими, фитр – садақа бериш каби хусусий унсурлар бўлган. Исломда кейинроқ яна бир байрам «мавлид» («мавлид ан-набий») – Мухаммад пайғамбарнинг туғилган куни (рабиал-аввал ойининг 12-куни) нишонлана бошланган. Мавлид куни дуолар, пайғамбар шаънига мадҳиялардан иборат шеърлар ўқилади, садақалар берилади, руҳонийларнинг йиғилишлари ўтказилади. Шунинг таъкидлаш керакки, ислом дини байрамига маҳаллий халқларнинг одатлари ҳам қўшилиб, уларни бойитган. Жумладан, арафа куни қўшниларга ош улашиш, «ҳайитлик» бериш, янги либослар кийиш, яқинлар, қария, касал, ночорлардан хабар олиш, ўша кунлар ишламасдан дам олиш, сайил қилиш каби одатлар ислом байрамларининг ҳам таркибий қисмларига айланиб кетган.

Ўрта асрлар давомида ислом араблари байрамларнинг диний мазмунига алоҳида эътибор бериб, уларни ташкил этадиган улкан ва ҳашаматли байрам масжидлари курдиришади. Кейинчалик бу байрам масжидлари Ўрта Осиё феодал шаҳарларининг муқим таркибий қисми бўлиб қолди. Улар «Қурбон ҳайит», «Рамазон» байрамлари ва мусулмон анъаналарини ўтказишда диний марказ вазифасини ўтаган. Бу масжидларнинг моҳияти бир хил бўлса-да, улар ҳар жойда турлича номланган: «Номозгоҳ» (номоз ўқиш жойи), «Мусалла алид» (байрам куни номоз ўқиш жойи), «Ийдгоҳ» (байрам ўтказиш жойи) ва ҳоказо. Бундан асосий мақсад – халқни мусулмон дини асосида бирлаштириш бўлиб, бу биноларда мажлис, номоз ва қурбонлик каби диний анжуманлар уюштирилган. Лекин баъзи вақтларда шохлар ва ҳукмдорлар халққа ўз олижаноблигини кўрсатиш учун бу ерда катта зиёфатлар ҳам беришган.

Шаҳар чеккасида барпо этилган масжидларда асосан дин, давлат арбоблари, амалдорлар ва динга қаттиқ ишонган аҳоли вакиллари тўпланиб, байрам қилишган.

Тарихий ривожланиш жараёнида дунёдаги барча халқларнинг, жумладан, Ўрта Осиё халқларининг анъана ва байрамлари, уларнинг ҳаёти, меҳнати, турмуши, маданияти, шунингдек халқ яшаётган жой шароити, иқлими ва табиатига хос хусусиятлари асосида шаклланиб ва ривожланиб борган. Деярли барча халқларда меҳнат мавсуми ва ҳар бир фаслга мос, яъни эрта баҳорда – меҳнат мавсумига киришдан олдин, ёзда – ҳосил йиғиштиришдан олдин, кузда – ҳосил тўплангандан сўнг ва қишда айниқса, далалар уйкуга кетган вақтда уюштириладиган мавсумий маросим ва байрамлар мавжуд бўлган ва улар замонга мос ўзгариб борган. Бу ҳодисанинг Ўрта асрларда ҳозирги Ўзбекистон территориясида яшовчи аҳолининг йил фасллари ва меҳнат жараёни

билан боғлиқ бўлган мавсумий («календарь») байрамлари мисолида ҳам яққол кўриш мумкин.

Баҳор байрамлари меҳнаткаш халқнинг ҳаёти ва янги меҳнат мавсуми бошланишида муҳим ўрин тутган. Баҳор кириб келишини кутиб олиш билан боғлиқ байрамлар қадимдан барча халқларда мавжуд бўлган. Махсус адабиётларга мурожаат қилганда шундай фикрга келиш мумкинки, баҳор байрамлари инсоният вужудга келиши билан пайдо бўлган байрамлардан бири бўлиб, улар одамларнинг дунё бўйлаб тарқалиши натижасида барча ерларга ёйилган ва кейинчалик, барча халқларда турли анъаналар, ҳар хил шакл ва турли номлар билан уюштирилган. Масалан, японларда – «Риссон», Хитойларда – «Чуньпзе», славян халқларида – «Масленница», Марказий ва Ўрта Осиё халқларида эса, юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, «Наврўз» ёки «йил боши» деб ном олган.

Ўрта Осиё халқлари ўртасида «Наврўз» шунчалик кенг тарқалиб бордики, у ҳақда сўз юритмаган, унинг мадҳини куйламаган алломалар кам бўлган. Ўрта аср ва кейинги даврларда «Наврўз»нинг халқ турмуши ва маънавий ҳаётидаги мавқеи, файзу таровати, фазилат ва хосияти ҳақида қомусий билим эгалари Абу Райҳон Беруний, Фирдавсий, Маҳмуд Қошғарий, Умар Хайём, Алишер Навоий, Файзий Файёзий, Муҳаммадали Соиб, Мирзо Бедил, Калис Кошоний, Фурқат, Муқимий, Садриддин Айний, Ҳамза қабила ажойиб фикр-мулоҳазалар билдирганлар, гўзал шеърлар битганлар. Уларнинг «Наврўз» ҳақида ёзганларини бирлаштира бир эмас, бир неча китоб ҳам бўлиши мумкин. Бироқ, тарихда «Наврўз»га қарши шахслар ҳам кам эмас эди. Бу байрам энг аввало босқинчиларга қўл келмас эди. Бу ҳодиса араб истилосидан сўнг яққол намоён бўлди. Ислом арбоблари бу байрамни тақиқлашга кўп уриндилар. «Наврўз» уларнинг динига, сиёсатига, қонун-қоидаларига номувофиқ эмаслигини билсалар-да, бу байрамда одамлар руҳан бирлашиши, озодликка интилиши мумкинлигидан кўрқишар эди. Шунинг учун «Наврўз» истилочилар саройларида, амалдорлар ва дин аҳли давраларида расмий байрам ҳисобланмаган. Лекин бу тазйикқа қарамай, халқ орасида «Наврўз» нишонлана берган. Шундай бўлса-да, кейинги асрларда баъзи подшолар, амирлар ўзларини халқпарвар қилиб кўрсатиш мақсадида «Наврўз»ни ташкил қилишга бел боғлаганлар. Чунончи, С. Айний XIX аср Бухорода уюштирилган бундай «Наврўз» ҳақида қуйидагиларни ёзади: «Амир Музаффар (Россия билан бўлган) урушда енгилгандан сўнг, халқ олдида обрўсиз бўлиб қолган, айниқса урушда бўшаб қолган хазинасини тўлдирмоқчи бўлиб ...ҳар бир ерда «чавқий» (умумий базм) уюштириб, одамларни унинг томошасига банд қилар, шу йўл билан халқ оммасининг диққатини ўзининг ножўя ишларидан четга тортар ёки ўз кирдикорларини ҳаспўшларди»⁴.

Ўрта Осиё халқлари орасида баҳор фасли ўтказиладиган яна бир тадбир «Дарвишона» деб номланган. «Атеистик энциклопедик луғат»да у ҳақида қуйидаги маълумотлар берилган: Ҳар йили баҳор фаслида қишлоқларда ва шаҳар маҳаллаларида 2-3 киши уйма-уй юриб, пул ёки озиқ-овқат тўплаган, сўнгра бирор кишининг ҳовлисида ёки масжидда овқат (ҳалим) пишириб, бутун маҳалла баҳам кўришган. Бу маросим юртда бирор офат бўлганда (қасаллик тарқалганда, очарчилик бошланганда) ундан халос бўлиш ва бошқа ниятларда ҳудого сиғиниш, ундан гўё мадад сўраш мазмунида ўтказилган. Мазкур маросим дарвишлар одатларига ўхшаб уйма-уй юриб, озиқ-овқат йиғиш билан боғлиқ бўлгани учун «Дарвишона» (дарвишларга ўхшаб) деб ном олган.

«Дарвишона» маросими ҳақида яна шуни айтиш керакки, у жанубий ҳудудларда (жумладан, ҳозирги Сурхондарё, Қашқадарё, Самарқанд вилоятларининг баъзи қишлоқларида) далаларга, тоғ ён бағирларига чиқиб ўтказилган ва деҳқонларнинг экишни бошлашдан олдинги ўзига хос сайли сифатида хизмат қилган.

«Дарвишона» маросими ҳақида турлича фикрлар мавжуд: баъзилар уни соф диний одатлар қаторига қўшишса, бошқалар эса уни одамларнинг орзу, эзгу ниятларини ифода этадиган, масъулиятли иш бошлаганда ёки офат содир бўлганда барчани ҳамжиҳат қиладиган, қадимдан келаётган халқчил маросимлардан бири, дейишади. Қандай бўлмасин, у халқ ичида нишонланган. Шу сабабли унинг чуқур илдизларини, турли даврлардаги шакллари, ҳар хил жойдаги вариантларини ўрганиш лозим.

Ўзбекистон ҳудудидаги баҳор фаслига бағишланган турли маросим ва байрамлар орасида табиатнинг энг гўзал маҳсулоти – гулга бағишланган сайллар алоҳида ўрин тутган. Собик СССР халқлари байрамлари тадқиқотчиси Л. А. Тульцева берган маълумотларга қараганда, Нурота кир-адирларида гуллар очилган маҳалда «Қизил гул сайли», Фарғона водийсида – «Лола сайли», Самарқандда мевали дарахтлар, жумладан беҳи гуллаганда – «Беҳи гули сайли» («Сайли гули беҳи»), Зарафшон водийсида «Бойчечак гулгардони», Бухорода гуллар очилиб, булбуллар

⁴ Айний С. Танланган асарлар, Т. 7, 199-бет.

сайраган вақтда – «Гулгардони булбулхон» («Булбул қўшиғи») каби байрам-сайллар уюштирилган.

Ўзбек халқи баҳордаги гулга бағишланган сайлларни жуда севиб, унга олдиндан тайёргарлик кўрган. Улар турли ҳудудларда турлича – «Лола сайли», «Сумбула сайли», «Қизил гул сайли» каби номлар билан уюштирилган. Этнограф-фольклорчилар берган маълумотларга қараганда, Фарғона водийсининг тоғ ёнбағирларида уюштирилган «Лола сайли» байрамини халқ томонидан сайланган «лолачилар» ташкил этишган. Бу ўзига хос маросим махсус айтиладиган қўшиқлар, томошалар, ўйинларга бой бўлиб, бутун аҳолини сайлгоҳ томон йўллашдан бошланган. Табиат билан боғлиқ бундай сайллар Ўзбекистоннинг ҳар жойида ўзига хос қилиб ўтказилган.

Қадимдан Бухорода гул сайллари қизиқарли шаклларда уюштирилган. «Қизил гул» сайли («Сайли гули сурх») тахминан бир ҳафтадан бир ойгача давом этиб, унинг қатнашчилари бир жойдан иккинчи жойга кўчиб, сайл қилиб юришган: бир жойда кун бўйи ашулалар айтишган, рақсга тушишган. Иккинчи махсус белгиланган жойда масхарабоз ва дорбозлар томоша кўрсатишган, учинчи жойда хўроз, қўчқор, туялар уриштирилган, кўпқарилар (улоқлар) ташкил қилинган, тўртинчи жойда катта бозор уюштирилган, бешинчи жойда лаззатли таомлар пиширилган ва ҳоказо.

Хоразмда эса бундай «Қизил гул» сайллари махсус маросим билан очилиб, унда барча, ҳатто хотин-қизлар ҳам эркин қатнашган. Йигитлар ўзларига ёққан қизларга олма, анорлар отиши сайлнинг ўзига хос ўйинларидан бири сифатида намоён бўлган. Сайл давомида ёш йигитлар ишқи тушган қизларга ёш болалар орқали ҳар хил ширинликлар, холва, майиз юборишган. Ўз навбатида қиз (агар у йигитни манзур кўрса) «жавоб» ширинликларини йўллаган.

Қадимдан мавжуд бўлган бу ўзбек байрамларида яхши фазилатлар кўп бўлиб, диний жиҳатлари кам бўлганлиги билан характерлидир. Халқдан мерос бўлиб келаётган анъанавий гулсайлларига муносабат ҳозирги даврга келиб янада янги мазмун билан бойимокда.

Этнографик ва тарихий адабиётларда йил давомида эркинликка эга бўлмаган хотин-қизларнинг гул сайлларида бемалол қатнашиши ҳақида маълумотлар кўп. Чунончи, Паркентдаги лола сайлига асосан қизлар боришган.

Далаларда қизғалдоқ қийғос очилган вақтда, теварак-атрофдаги қишлоқ қизлари баланд тепаликка йиғилишиб, сўнгра лозаларга сайлга чиқишган. Сайл давомида қизлар доира жўрлигида ашула айтишган, рақсга тушишган, ўйин-кулги қилишган ҳамда қизғалдоқларни териб, турли кўкат ва гуллардан гулчамбарлар қилишган, уларни сочларига тақишган, уйларига гулдасталар билан қайтишган.

Махсус адабиётларда қадимдан Хоразм, Бухоро, Паркент, Самарқанд, Қўқон каби жойларда гул байрами ўтказилганлиги ҳақида кўплаб маълумотлардан шундай хулосага келиш мумкинки, гул сайли Ўзбекистон территориясида кенг тарқалган халқларнинг сеvimли табиат байрами ҳисобланган.⁵

Ёз-куз байрамлари. Адабий манбаларга қараганда, ёзнинг иссиқ вақтларида байрамлар кам уюштирилган. Шундай бўлса-да, ёз фасли бошланишида Ўзбекистоннинг баъзи жойларида ўтказиладиган айрим байрамлар ҳақида ҳам тўхталишга тўғри келади. Маълумки, иссиқ иқлим шароитида яшаб келаётган ўзбек халқида қадимдан сувга ва сув ҳавзаларига бориб чўмилишга оид урф-одатлар ва байрамлар кўп бўлган, Бироқ улар ислом истилоси даврида камайиб борди, кўпгина жойларда эса йўқолиб кетди. Шундай бўлса-да, Ўзбекистоннинг баъзи жойларида қадимдан ўтказилиб яқингача сақланиб келган **«Сув сайли»** ҳақидаги баъзи маълумотлар топилмоқда. Улар орасида баҳор охири – ёзнинг бошида кунлар исиб, сойлар, дарёлар, ариқлар сувга тўлганда илк бор чўмилиш муносабати билан вужудга келадиган «сув сайли»га бағишланган анъанавий маросим диққатимизни тортмоқда.

Жумладан, Нурота, Фориш, Бахмал ва Зоминда яшайдиган бир неча қариялар билан суҳбатлашиш натижасида анъанавий «Сув сайли» ҳақида бебаҳо маълумотлар йиғилди. Тоғларда қорлар эриб, сойлар (дарёлар) сувга тўлганда қишлоқ йигитлари «Сув сайли»га отланишган. Сув бўйида йигитлар аввалига бир ҳовуч сув ичишган. Сўнг юз-қўлларини ювишган, кейин уйдан махсус олиб чиқилган қўлрўмол (дастрўмол)га артиб, кўнглида туғилган орзусини айтиб, уни сувга оқизиб юборишган. Сўнг овқат тайёрлашган, ашула ва дoston айтишган, ўйин-кулги қилишган. Бунга ўхшаш маросим Денов районида ҳам қадимдан ўтказилиб келинганлиги ҳақида

⁵ «Лола сайли» жуда кам жойларда (баъзи тоғ ён бағирларида) ўтказиладиган бўлиб қолди, кўпгина жойларда эса у йўқолиб кетди. Бунинг асосий сабабларидан бири – лола ва бошқа гуллар ўсадиган сайлгоҳлар – далалар, кир-адирлар ўзлаштирилиб, пахтазорларга айлантирилганлигидир.

маълумотлар мавжуд.⁶

Ёз ойининг охири ва кузда деҳқонлар ҳосил йиғишга бағишланган байрамларни нишонлашган.

Исломгача куз фасли байрамларга бой бўлганлиги ҳақида тўхталган эдик. Ўрта асрларга келиб куз байрамлари (эски календардан мусулмон ой календарига ўтилганлиги сабабли) биров камайди ва улар, асосан, ҳосил тўплаш билан боғлиқ бўлиб, баъзилари ҳосил йиғишга киришилганда, бошқалари меҳнат мавсумининг якунида нишонланадиган бўлди. Масалан, бу борада Бахмал, Ғаллаорол атрофида бугдой ўрими бошланишидан олдин ва айниқса охириги тутам бугдойни ўриш муносабатларига оид хурсандчиликка айланиб кетадиган маросимлар диққатга сазовордир.⁷

Ўзбек деҳқонларининг ҳаёти, меҳнати ва ҳосилни йиғиб олиш муносабати билан ўтказиладиган байрамлари орасида қадимдан бизнинг давримизгача етиб келган яхши анъаналардан бири «Қовун сайли»дир.

Инқилобдан илгари «Қовун сайли» деҳқонларнинг полизларида қовун-тарвузларини йиғишдан бошланиб, бозор майдонларида ҳам давом этган. Ҳолбуки, байрам бозорда, айти полиз маҳсулотлари кўпайган вақтда бир неча кун, ҳатто бир неча ҳафта давомида уюштирилган. Бозор авжига чиққан вақтда дорбозлар, масҳарабозлар, созандалар ва хонандалар ўз санъатларини намойиш қилишган. Сайл мобайнида томоша ва мусобақалар ўтказилган. Баъзи жойларда (масалан, Хоразмда) «Қовун сайли»ни ўтказиш жараёнида энг яхши қовун нави ва энг ширин маҳсулот етиштирган деҳқонларни «Уста қовунчи» деб тан олишиб, уларга тўн ва дўппи кийдиришган.

Пахта етиштирадиган деҳқонларнинг ҳам ҳосилни йиғиб олганларидан сўнг нишонланадиган байрамлари бўлиб, улар ҳар хил жойда турлича «Хирмон тўйи», кейинроқ эса «Пахта байрами» деб номланган. Мўл ҳосил етиштирган йиллари пахтакорлар катта зиёфатлар уюштиришган, ўйин-кулгу қилишган, яхши ишлаганларга совға-салом беришган, тўнлар кийдиришган.

Қиш мавсумидаги байрамлар. Қиш фаслида деҳқонларнинг бўш вақти кўп, дам олиш шакллари хилма-хил бўлса-да, бошқа фаслларга қараганда бу мавсумга аталувчи байрамлар кам бўлган. Шунга қарамай қиш фасли билан боғлиқ бўлган «**Биринчи қор**» («Қор ёғди», «Қор хат») маросими ўзбек халқларида кенг тарқалган эди.

Қадимдан биринчи қор ёққан кун қор хат ёзиш оммавий тус олган,⁸ далаларда қор отишлар, ўйин-кулгилар, совға-саломлар ва зиёфатлардан ташкил топган қишки халқ байрами вужудга келган.

Агар «Биринчи қор» маросимининг моҳиятига чуқур назар солсак, доно халқимизда бу анъана бекорга шаклланмаганлиги сезилади. Биринчидан, илк бор қор ёғиб, далалар, қир-адирлар, дарахтларнинг оппоқ «либос»га бурканиши ўзига хос гўзаллик яратган. Иккинчидан, қор ёғиши – ерни яхши озиклантириб, унинг яхши ҳосилдор бўлишидан далолат берган. Шу сабабли, қор ёғиши кишиларда кўтаринки кайфият яратган. Халқимизда «Қор ёғди – дон ёғди», «Ер тўйса, эл тўяди», деган мақоллар бежиз яратилган эмас.

Ўрта асрларда қиш фаслининг охири ёки эрта баҳорда ўтказиб келинган «Қурултой» ҳам ўзбек йиғин-байрамлари қаторидан ўз ўрнини топган.

Қурултой ўрта асрда вужудга келиб, Ўрта Осиё халқларининг чорвадорлари, деҳқонлари орасида ҳар йили эрта баҳорда мунтазам улкан, йиғилиш, мажлис сифатида уюштирилиб, йирик байрамга айланиб кетган. Қурултойда мавсум куни, шунингдек энг долзарб масалалар ва келажак режалари ҳақида маслаҳатлашиб олинган. Ўзаро келишув ва маслаҳатлар тугагач, оммавий халқ томошалари, от ўйинлари – пойга, улоқ (кўпкари), халқ оммавий сайллари уюштирилган. Бундай анжуманни қишлоқ хўжалик ходимлари йил давомида, айниқса қиш фаслида сабрсизлик билан кутишган ва унга тайёргарлик кўришган.

Шахсга сиғиниш йиллари анъанавий халқ одатлари ва байрамларини ҳимоя қилмоқчи бўлган зиёлилари тўғридан-тўғри давлат ва партияга қарши деб ёки миллатчиликда айблашган. Ҳатто,

⁶ Маълумки, ҳозирги вақтда махсус маросим бўлмаса ҳам баҳор охири ва ёз ойларида сув хавзаларида чўмилиш кенг тарқалган. Бироқ баъзи жойларда чўмилиш мавсумининг очилиши ва ёпилишига бағишланган ўзига хос маросимлар ўтказилади. Бунинг устига бундай жойларда янги анъана – «Нептун байрами» уюштирилади.

⁷ Охириги тутам бугдойни ўриб олишга бағишланган одат ҳақида фольклоршунос Б. Саримсоқов куйидагиларни баён қилади: охириги тутам бугдой «Она бугдой» деб аталиб, уни ўриб олинганда сўнг, махсус тутам ҳолда боғланади, уйга олиб кетилади ва баҳорги экиш пайтигача сақланади. Баҳорда унинг бир қисмидан нон (патир) пиширилади ва уни далага дон сепишга чиққан деҳқонларга улашиб берилади, иккинчи қисмидан эса уруғлик дон сифатида фойдаланилади. Ғаллакорлар «Она бугдой» донидан тайёрланган нонни еб, «бу йил ҳам ҳосил мўл бўлсин, она бугдой ўзи қўлласин, бободехқон мадақкор бўлсин!» деб дуо қиладилар ва қолган донни биринчи уруғлар сифатида ерга сепишади. (Бу ҳақда қаранг: Саримсоқов Б. Ўзбек маросим фольклори. Т., «Фан», 1986, 54-56-бетлар).

⁸ «Қор хат» «Суюнчи» услубида ёзилиб, унинг мазмуни албатта биринчи қор билан табриклаш, ишларига муваффақиятлар тилаш ва бунинг эвазига муаллифдан маълум истак-шартни бажариш кераклиги ҳақида ёзилади. Одатда қор хат шарти зиёфат берилиши кераклиги ёки бирон совға олиб беришдан иборат бўлади.

нафақат диний, балки динга алоқаси бўлмаган маросимларда қатнашган кишилар ҳам жазоланишди. Бундай ур-сурлар фақат 30-йиллардагина эмас, моҳиятан унинг давоми бўлган турғунлик йилларида ҳам учраб турди. Гарчи, 60-йилларнинг ўрталарида маълум маънода халқ байрамларига эътибор берилди бошланган бўлса ҳам, улар умум республика байрами сифатида эмас, халқ орасида баъзи жойлардагина нишонланар эди. Бироқ 80-йилларнинг ўртасига келиб собиқ Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг айрим масъул ходимлари томонидан кўпгина халқ маросимлари, жумладан «Наврўз» тақиклана бошланди. (Шу сабабли 1985-88 йилларда оммавий ахборот воситалари бу байрамни четлаб ўтишди). Минглаб йиллардан бери нишонланиб келинаётган Наврўз ўрнига апрель ойининг бошида сунъий ўйлаб топилган «Навбахор» номли янги байрамни таклиф қилишди. Бу эса аҳолининг очикдан-очик ва ҳаққоний норозиликларини уйғотди. Миллий анъаналар, маросимлар ва байрамларни халққа қайтариш жиддий масалага айланди.

Хуллас, халқ маросим ва байрамларини тиклаш жуда мураккаб, шу билан бирга муқаддас иш бўлиб, у аввало халқ одатларини чуқур ўрганмоқни, жойларда сақланиб қолган халқ тажрибасини умумлаштиришни тақозо этади.

Қандай бўлмасин, халқимизнинг минг йилликлар давомида тўпланган, сақланган, эъзозлаб авлоддан-авлодга мерос қолдирган муқаддас одат, маросим ва байрамлари бизнинг давримизга келиб йўқолиб кетишга йўл қўймади.

**Усмон Қорабоев,
«Шарқ юлдузи», 1990 йил, 3-сон.**

